



У 9 т. – К., 2001.

14. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2-х т. – К., 1996, 1997.

15. Директорія, Рада народних міністрів Української Народної Республіки. 1918 – 1920. Документи і матеріали. У 2-х т. – К., 2006, 2007.

16. Західноукраїнська Народна Республіка. Документи і матеріали. У 5-и т. – Івано-Франківськ, 2001 – 2006.

17. Корновенко С. Аграрна політика білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях (1919–1920 рр.): історіографічний процес 1919–2000-х рр. / С. Корновенко. – Черкаси: Ант, 2008. – 238 с.

18. Історія Української РСР. У 8 т. 10 кн. – К., 1977. – Т. 5.

19. История Украинской ССР: В 10 т. Т. 6.: Великая Октябрьская социалистическая революция и гражданская война на Украине (1917 – 1920). – К.: Наукова думка, 1984. – 656 с.

20. Історія селянства Української РСР. У 2 т. Т.2. – К., 1967. – 534 с.

21. Історія українського селянства. Нариси в 2-х т. – Т.1. – К.: Наукова думка, 2006. – 632 с.

22. Історія України: нове бачення: У 2-х т. / Під ред. В.А. Смоля. – К., 1995. – Т.1. – 351 с.; 1996. – Т.2. – 492 с.

23. Політична історія України ХХ століття. У 6 т. / Редкол.: І.Ф. Курас (голова) та ін. – К., 2002 – 2003.

24. Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана / С. Литвин. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2001. – 640 с.

25. Реєнт О. Павло Скоропадський / О. Реєнт. – К.: Альтернативи, 2003. – 304 с.

26. Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні (1917 – 1920). – К., 1977.

27. Верстюк В. Борьба трудящегося крестьянства Украины за зміщення влади Рад / В. Верстюк. – К., 1984. – 140 с.

28. Хміль І. Трудящее крестьянство Украины в борьбе за власть Рад / І. Хміль. – К., 1977. – 199 с.

29. Лях Р. Розв'язання аграрного питання на Україні (1917 – 1923 рр.) / Р. Лях. – К. – Донецьк: Вища школа, 1975. – 118 с.

30. Витанович І. Аграрна політика українських урядів революції 1917–1920 / І. Витанович. – Мюнхен – Чикаго: Українське історичне товариство, 1968. – 60 с.

31. Верига В. Визвольна боротьба в Україні 1914 – 1923 рр.: у 2-х т. – Т.1./ В. Верига. – Львів; Рівне, Видавництво ВАТ „Рівненська друкарня”, 2005. – 472 с.

32. Солдатенко В. Українська революція. Історичний нарис: Монографія / В. Солдатенко. – К., 1999. – 975 с.

33. Рубльов О., Реєнт О. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. / О. Рубльов, О. Реєнт. – К.: Альтернативи, 1999. – 319 с.

34. Литвин В. Україна: доба війн і революцій (1914–1920) / В. Литвин. – К.: Альтернативи, 2003. – 488 с.

35. Капелюшний В. Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917 – 1921 рр.): Монографія / В. Капелюшний. – К.: Олан, 2003. – 608 с.

36. Ковальова Н., Корновенко С., Малиновський Б., Михайлюк О., Морозов А. Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917 – 1921 рр.) / Н. Ковальова, С. Корновенко, Б. Малиновський, О. Михайлюк, А. Морозов. – Черкаси: Ант, 2007. – 280 с.

37. Ковальова Наталія Анатоліївна. Аграрна політика українських національних урядів (1917 – 1921 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Н. Ковальова. – Дніпропетровськ, 1999. – 185 с.

38. Шнекторенко І. В. Державна політика у галузі хлібогазотівель в Україні у роки першої світової війни 1914–1918 рр. (На матеріалах Катеринославської губернії). – Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / І.В.Шнекторенко. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1998. – 18 с.

39. Пітик Г. А. Селянське питання в політиці Української Держави, Директорії УНР, Раднаркомі УСРР (квітень 1918 – серпень 1919 рр.). – Автореф. дис. ... канд. іст.

наук: 07.00.01 / Г. А. Пітик. – К., 2008. – 23 с.

40. Борисов В. З досвіду рішення продовольчої проблеми в Україні в 1917 – 1920 рр. (Зрівняльний аналіз діяльності політичних партій): Автореферат дис. ... д-ра іст. наук / В. Борисова. – К., 1993. – 48 с.

41. Волкогонов Д. Сталинизм: сущность, генезис, эволюция / Д. Волкогонов // Вопросы истории. – 1990. – №3. – С. 6 – 15.

42. Українська народна республіка – 90 років з дня проголошення. Матеріали наукових читань 25 жовтня 2007 р. – Чернігів, 2007. – 326 с.

43. Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ століття. Матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції 20-21 листопада 2007 р. – К.: ІНІЕНД НАНУ, 2007. – 513 с.

44. Формування та діяльність українських національних урядів періоду Української революції 1917 – 1921 рр.: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (Кам'янець-Подільський, 6-7 грудня 2007 р.) / Ред. кол.: Смолій В. А. (співголова), Завальнюк О. М (співголова), Реєнт О. П. та ін. НАН України. Інститут історії України. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. – 336 с.

**В.В. Швець**

## ПОЧАТКИ НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ М.О. ДОМОНТОВИЧА: ОПИС ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

На основі монографії «Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Черниговская губерния» проаналізовано початки наукової діяльності М.О. Домонтовича.

**Ключові слова:** М.О. Домонтович, Російське географічне товариство, опис Чернігівської губернії.

On the basis of monograph «Materials for Geography and Statistics of Russia collected by officers of the General Staff, Chernihiv province» analyzes the beginnings of scientific activity M.O. Domontovych.

**Key words:** M.O. Domontovych, Russian Geographical Society, the description of Chernigov province.

Організація управління армією є однією із найважливіших компонентів сильної держави. Не було винятком і ХІХ ст. з постійним протистоянням великих держав за сфери політичного та військового впливу у світі. Однією з таких держав була Російська імперія, з її величезною територією і з прагненням мати свій вплив всюди, де це було можливо. Саме в ХІХ – на початку ХХ ст. в імперії відбувалися постійні зміни у бік удосконалення вищого командного складу армії.

Найбільш підготовленими до несення служби в органах вищого військового управління Російської імперії найчастіше були офіцери, які закінчили Академію Генерального штабу, а епоха «Великих реформ» помітно скорегувала їхню виняткову місію. Яскравим представником ми вважаємо М.О. Домонтовича, який 1858 р. став її випускником, а вже 1860 р. переведений до Генерального штабу.

У науковій літературі порушена нами тема не отримала достатньої розробки. Із дореволюційних авторів варто вказати дослідження Н. Гліноєцького, в якому йдеться про розвиток Академії генерального штабу до початку 80-х рр. ХІХ ст. [1]. У радянський час спектр досліджень значно розширився. З'явилися статті, в яких вивчалися різні аспекти підготовки офіцерів (викладання історії, топографічна освіта) [2]. Однак у них не завжди давалися об'єктивні оцінки,



замінювалася роль тих чи інших постатей в історії Академії генерального штабу. Видання 90-х рр. ХХ – початку ХХІ ст. також мають значний недолік – пафосність викладу матеріалу, часто автори нескритично ставляться до досліджуваних документів [3; 4].

Метою нашої розвідки є огляд праці М.О. Домонтовича «Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Черниговская губерния».

Михайло Олексійович Домонтович (1830 – 1902) – російський генерал українського походження, військовий історик. Самостійне життя його почалося після вступу до Петровського Полтавського кадетського корпусу, після закінчення якого (1849 р.) у званні прапорщика він отримав призначення на службу до лейб-гвардії гренадерського полку [5]. Про типовість такого шляху зазначає донька: «Мій батько, як і більшість синів українського дворянства, закінчив Полтавський корпус і став офіцером в одному із гвардійських полків Петербурга – здається, в гренадерському» [6, 20]. Згодом М.О. Домонтович закінчив Миколаївську академію Генерального штабу. Вона була заснована 26 листопада 1832 р. під назвою Імператорська військова академія за проєктом генерал-ад'ютанта барона Жоміні «для підготовки офіцерів до служби Генерального штабу» і «для більшого поширення знань в армії» [1].

Помітні розбіжності спостерігаємо у датуванні членства М.О. Домонтовича у Російському географічному товаристві. Окремі автори, які достеменно не досліджували його долю, подають інформацію, що він був його членом до написання монографії «Материалы для географии и статистики России. Черниговская губерния». Зокрема, це дослідження краєзнавця Л. Студьонової [3]. Вона зазначає, що на початку 60-х років ХІХ ст. підполковник Генерального штабу Михайло Домонтович прибув на Чернігівщину як дійсний член Російського географічного товариства з метою написати книгу про цей край. Натомість автори статті в енциклопедії про Домонтовича повідомляють, що саме за складання опису Чернігівської губернії Михайло Олексійович був прийнятий у дійсні члени Російського географічного товариства [5].

Варто наголосити, що Російське географічне товариство засноване 18 серпня 1845 р. велінням імператора Миколи І в Санкт-Петербурзі. У першій половині ХІХ ст. географічні товариства були створені в низці країн, російське стало четвертим у Європі після французького, німецького і британського [7]. Як тоді писали, ця ідея викликала підтримку серед широкого кола мореплавців, офіцерів Генерального штабу та групи вчених, що згодом стали засновниками Товариства [3]. Основною метою його засновників було вивчення «рідної землі і її людей, що живуть», тобто збирання та поширення географічних, статистичних та етнографічних відомостей про Росію [7]. Саме тому пропонувалося назвати Товариство географічно-статистичним. Однак імператор Микола І затвердив за ним найменування «географічне». Згодом при товаристві організували відділення статистики. У 1864 р. було проведено військово-окружну реформу, внаслідок чого на території Росії утворилося п'ятнадцять військових округів. Це дало можливість оперативно керувати

військами і вперше створити Генеральний штаб, офіцери якого стали дійсними членами Російського географічного товариства [8]. Ними надруковано багатотомне видання книг «Материалы для географии и статистики России», які становлять комплекс архівних документів, детальні статистичні дані, географічні описи, карти і плани всіх населених територій Російської імперії. Кожен том подає історію губернії, освіти, релігії, етнографію народів, які населяють її територію, викладена історія будівництва і заселення міст. Всебічно розкрито адміністративне, господарське і духовне життя кожної губернії, географію і демографію, наведено дані земельної, лісної статистики, відомості з розцінок і ціноутворення. Тому це багатотомне видання є цінним історичним джерелом і в наш час.

На початку 60-х років ХІХ ст. підполковник Генерального штабу Михайло Домонтович був відраджений на Чернігівщину для написання книги про цей край. І це не випадково, адже родом він був із цих країв: народився в селі Кудрівка Сосницького повіту Чернігівської губернії. Михайло Олексійович об'їздив різні куточки губернії, вивчив архівні та літературні джерела. Він ретельно відібрав, систематизував та узагальнив значний масив матеріалів. Результатом цієї копіткої роботи стала наукова монографія з картами і таблицями під назвою «Материалы для географии и статистики России. Черниговская губерния». Вона побачила світ у Санкт-Петербурзі 1865 р. [9].

У передмові до монографії Михайло Олексійович повідомляв, що робота над складанням статистичного опису Чернігівської губернії розпочалася 1857 р. одночасно з іншими губерніями. Зібрані матеріали були представлені 1860 р. департаменту Генерального штабу. Висновком фахівців стало доручення все переробити наново. Це було необхідно задля того, аби вся статистична інформація по Чернігівській губернії була доведена включно до 1860 р. і за можливості доповнена за 1857 р. Доручену роботу М.О. Домонтович виконав протягом 1861, 1862 і першої половини 1863 рр. Тоді ж рукопис був поданий у департамент Генерального штабу до друку. Однак друкування книги розпочалося не раніше грудня 1864 р. Передмова до роботи Михайла Олексійовича містить такі зауваження: «Повна відсутність якої б то не було попередньої обробки сирих матеріалів, сумнівне походження тих джерел, до яких часто доводилося звертатися через брак кращих матеріалів, та інші перипетії суто суспільного характеру – ось та робоча атмосфера, яка не сприяла нашій справі. У цьому ми цілком поділяли долю майже всіх дослідників російського життя, яка так часто викликала безрезультатні нарікання» [9].

Михайло Домонтович досить самокритично поставився до виконаної ним роботи. Він вважав, що визначена програма, від якої не можна було відступати, короткий строк для завершення роботи, службові справи та інші причини позначилися на кінцевому результаті. М. Домонтович зазначає: «Ми будемо абсолютно задоволені, якщо наявність фактів у тому вигляді, в якому нам видалася можливість їх віднайти, і деяке групування, яке полегшує ознайомлення з ними, принесуть користь не лише людям, які спеціально займаються цією



проблематику, а й просто допитливого читачеві» [9].

Отже, М.О. Домонтович як дослідник надовго вкарбував своє ім'я в історичну науку. Стрімка військова кар'єра генерала активно цьому посприяла. Із часу появи монографії «Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Черниговская губерния» минуло майже півтора століття, а вона ще й досі не втратила своєї наукової значимості, ба навіть більше, із кожним роком актуальність її всебічного аналізу зростає. Десятиріччя довели, що він зібрав та упорядкував унікальні дані про економічне та культурно-освітнє життя Чернігівської губернії; описав етнографію Чернігівщини включно до реформи 1861 р.

1. Глиноецкий Н.П. Исторический очерк Николаевской академии генерального штаба / Н.П. Глиноецкий. – СПб.: Тип. штаба войск гвардии и Петербургского военного округа, 1882 – 711 с.

2. Зайончковский П.А. «Офицерский корпус русской армии перед первой мировой войной» // Вопросы истории, 1981. – № 4.

3. Студьонова Л.В. Нацадок Слабинського сотника / Л.В. Студьонова. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dspace.nbiv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/39745/19-Studonova.pdf?sequence=1>

4. Кириллин А.В., Возрождение традиций офицеров Генерального штаба. – Военно-исторический журнал, 1994. – № 4.

5. Домонтович Михаил Алексеевич. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://ru.wikipedia.org/wiki/Домонтович\\_Михаил\\_Алексеевич](http://ru.wikipedia.org/wiki/Домонтович_Михаил_Алексеевич)

6. Коллонтай А.М. Из моей жизни и работы: воспоминания и дневники / А.М. Коллонтай. – М.: «Советская Россия», 1974. – 416 с.

7. Російське географічне товариство. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://uk.wikipedia.org/wiki/Російське\\_географічне\\_товариство](http://uk.wikipedia.org/wiki/Російське_географічне_товариство)

8. Російська імперська армія. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://uk.wikipedia.org/wiki/Російська\\_імперська\\_армія](http://uk.wikipedia.org/wiki/Російська_імперська_армія)

9. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Черниговская губерния [Текст] / сост. генерального штаба подполковник М.Домонтович. Действительный член Императорского русского географического общества. – СПб.: Тип. Ф. Персона, 1865. – 795 с.: карты, схемы.

**А.И. Шевельков**

### **АРХИВНЫЕ ДОКУМЕНТЫ В ИССЛЕДОВАНИИ АГРАРНОЙ ПОЛИТИКИ ГОСУДАРСТВА В НЕЧЕРНОЗЕМНОЙ ЗОНЕ РСФСР В 1960 – 1980-Е ГГ.**

Выявлены основные проблемы формирования архивной базы в исследовании аграрной политики государства во второй половине XX века. Введенные в научный оборот новые архивные документы, позволяют более объективному, правдивому исследованию.

**Ключевые слова:** аграрная политика, архивные документы, сельскохозяйственное производство, продовольственное обеспечение, Нечерноземная зона РСФСР.

*The article points out the main problems of laying the archive basis for the research of the state agricultural policy in the second half of the 20<sup>th</sup> century. Declassified archive documents make it possible to do more objective, true-to-life*

*research.*

**Key words:** the agricultural policy, archive documents, agricultural production, food supply, the RSFSR Non-Chernozem zone.

С середины 1990-х гг. для исследователей аграрной политики важным подспорьем стало привлечение из архивов документов высших партийных органов, которые ранее были недоступны. Хотя и до настоящего времени огромное количество документов ЦК КПСС ожидает рассекречивания и последующего изучения историками. Так, только с 2013 г. исследователи стали получать отдельные документы Политбюро ЦК КПСС 1960-х гг. В Российском архиве новейшей истории (РГАНИ) сформирован специальный 89 Фонд – «Коллекция рассекреченных документов», где содержатся материалы и по аграрной истории. На основе анализа этих документов, а также материалов пленумов, документов отделов ЦК КПСС есть возможность более объективного рассмотрения деятельности государства в формировании и реализации аграрной политики в Нечерноземной зоне РСФСР в 1960 – 1980-е гг. Немало документов по аграрной истории содержится и в ГАРФе (Государственный архив Российской Федерации).

Исследование архивных документов позволяет понять, что в 1960-е гг. в высшем партийно-государственном руководстве не было единого мнения в определении стратегии и методов развития сельского хозяйства. В эти и последующие годы шел поиск выхода из той кризисной ситуации, в которую постепенно втягивался аграрный сектор страны. К этой работе были привлечены экономисты, ученые-аграрники, даже те министерства и ведомства, которые были далеки от сельскохозяйственного производства. Среди документов партийных и государственных органов встречаются письма, обращения отдельных граждан страны с предложениями по улучшению продовольственного обеспечения населения. Таким образом, решение продовольственной проблемы начинается по сути приобретать общенародное звучание. Наибольшая активность была проявлена при подготовке к июльскому (1970 г.) пленуму ЦК КПСС, в ходе реализации программ развития сельского хозяйства Нечерноземной зоны РСФСР. И это объясняется тем, что в конце 1960-х гг. наметилось серьезное снижение темпов роста экономики. Несмотря на то, что за 1965 – 1968 гг. среднегодовой объем валовой продукции сельского хозяйства, по сравнению с предшествующим четырехлетием, вырос на 18%, по уровню потребления отдельных видов продовольствия страна откатилась к 1960 г. К тому же, в очень трудном для сельского хозяйства 1969 г. ожидалось, что объем валовой продукции аграрного сектора будет составлять на 3% ниже уровня 1968 г. [1, 3].

По нашему мнению, именно в этот период фактически обозначилось противостояние между правительством страны в лице заместителя Председателя Госплана СССР Н.К. Байбакова и ближайшего окружения Л.И. Брежнева. Хотя и в самом составе правительства не было единого мнения. И это вполне понятно. Ведь речь шла об объемах капитальных вложений в сельское хозяйство, которое во второй половине 1960-х гг. стало терять темпы развития, заданные мартовским (1965 г.) пленумом ЦК КПСС. Госплан СССР активно проводил